

Szummer Csaba

A csábítási elmélet viszontagságai; a valóság változó státusai a pszichoanalízisben*

(...) esettanulmányaim olyanok, mint a novellák.
(Breuer és Freud, 1895, 160.)

Mindig durva igazságtalanságnak éreztem, hogy a pszichoanalízist nem akarták úgy kezelni, mint minden más természettudományt. (Freud 1989, 65. [S. E. 1925, 20., 58.])

A freudi elmélet ismeretelméleti státusa születésétől kezdve vitatott. Amikor 1896-ban Freud ismertette elfojtás-elméletét a bécsi Pszichiátriai és Neurológiai Társaság előtt, az elnöklő Krafft-Ebing, a századvég ismert szexológusa szárazon megjegyezte: „Mindez úgy hangzik, mint egy tudományos tündérmese.” (idézi Jones 1983, 228.) Freud akkoriban még nagyon is tudatában volt annak, hogy a pszichoanalízis mennyire sebezhető a fikcionalizmus, a ténybeli megalapozatlanság vádjával szemben, amely az irodalmi képzelőerő területéhez sorolná a pszichoanalízis

* A tanulmány a *Freud avagy a modernitás mítosza* című, várhatóan a Cserépfalvi Kiadónál megjelenő könyv ötödik fejezete. A könyv első részének – *A karteziánus én Freud díványán* – témája, hogyan állítja Freud Descartes modelljének helyébe az én egy olyan összetettebb képét, amely a felvilágosodás és a romantika én-koncepcióit egyesíti. A második rész – *A modernitás mítosza* – azt tárgyalja, hogyan alakul át a valóság fogalma a pszichoanalízisben, a történetfilozófiában és a posztmodern etnográfiában, továbbá, melyek azok a vonásai a pszichoanalízisnek, amelyek rokonítják őt a mítosszal.

teóriáit. A Joseph Breuerrel közösen írt *Tanulmányok a hisztériáról* című kötetben először megállapítja: „esettanulmányaim olyanok, mint a novellák”, majd ezt a hasonlóságot azzal indokolja, hogy „olyan tudati folyamatok részletes leírását nyújtják, amelyekről általában csak szépirodalmi művekben olvashatunk.” (Breuer és Freud, 1895, 160.) Noha Freud, majd követői a hatvanas évekig egyértelműen mint empirikus tudományt próbálták legitimálni a pszichoanalízist, a „belső” – lelki – valósággal szembeállított „külső” valóság Freud tudományában szinte a pádetektól fogva zárójelbe tett: az analitikusok többsége nem tartotta például lényegesnek a páciens kora gyermekkori fantáziái és a „külső” valóságban megtörtént események különbségét.

A fikcionalizmus vádja a pszichoanalízis viharos sikerei miatt a két világháború között ideiglenesen háttérbe szorult. A pszichoanalízis sikerére jellemző, hogy a negyvenes évek végén még Hempel és Oppenheim (1953 [1948]) is a pszichoanalízisre utalva, bár azt nem megnevezve próbálják szemléltetni egyik tanulmányukban, hogy az emberi viselkedés leírható az „egyesült tanulmányok” nyelvén. A pszichoanalízis elleni empirista támadások sorozatát Karl Popper (1977 [1945]) *The Open Society and its Enemies (A nyílt társadalom és ellenségei)* című könyve nyitotta meg¹, s ezek a kritikák az ötvenes évek végére egyértelműen tisztázták, hogy a pszichoanalízis nem empirikus tudomány. (Nagel 1959; Scriven 1959; Toulmin 1954.) A kor tudományelméleti közegében egy ilyen megállapítás egyúttal azt is jelentette, hogy a pszichoanalízis nem tudomány. A hatvanas évek elejétől azonban újabb fordulatot vett a pszichoanalízisre irányuló tudományelméleti diskurzus. A frankfurti iskola második generációja, Jürgen Habermas, Karl-Otto Apel és Alfred Lorenzer felfedezik maguknak a pszichoanalízist mint „a felszabadító társadalomtudomány paradigmátikus” esetét.² Ezután írja meg Paul Ricoeur (1970 [1967]) is könyvét Freudról és a pszichoanalitikus értelmezésről, majd a hetvenes–nyolcvanas években, amikor Amerikában is népszerűvé válnak az antipozitivisták (analitikus nyelvfilozófiai, hermeneutikai és a dekonstruktivisták) tudománykonceptiók, a pszichoanalitikusok között egyre jobban elterjed a nézet: igaz ugyan, hogy a pszichoanalízis állításai empirikusan nem cáfolhatók, ettől azonban még tudomány.

Mivel az újabb ismeretelméleti elgondolások nem voltak képesek teljesen kiszorítani a régebbieket, Freud nyelvjátéka napjainkban többszörös és zavaros legitimációs igénnyel lép fel. A korábbi és újabb „természet tudományos ihletésű” legitimációs kísérletek (Farrell 1961a,b; 1962c; 1981; Grünbaum 1984; 1988; 1993) mellett³ egyre nagyobb szerepet kapnak a hermeneutikai megközelítések (Ricoeur 1981; Spence 1982b; 1990; Steele 1986), amelyek elvetik az empirikus ellenőrizhetőség követelményét, vagy legalábbis előtérbe állítják vele szemben a hermeneutikai érvényesség igényét. Végül, a nyolcvanas években a pszichoanalízisben is felbukkan a posztmodern **fikcionalizmus** pozíciója, amely szerint az analitikus konstrukciónak nem a valósággal való megfelelésre, hanem belső koherenciára kell törekednie, olyasfajta narratív érvényességre, mint amilyen a regények vagy novellák sajátja. (Schafer 1981; 1985.)

Az alábbiakban, az úgynevezett csábítási elmélet sorsának bemutatásával azt próbálom illusztrálni, hogy az ismeretelméleti kétértelműség inherens tulajdonsága a pszichoanalízisnek, amelytől megfosztva Freud nyelvjátéka csődöt mond, használhatatlanná válik.

„1893 májusától, amikor [Freud] első ízben említette Fliessnek, egészen 1897 szeptemberéig, amikor beismerte tévedését, azt a nézetet vallotta, hogy a hisztéria döntő oka az ártatlan gyermek valamely felnőtt, többnyire az apa részéről történt elcsábítása; az analitikus anyag bizonyossága megcáfolhatatlannak tűnt.” (Jones 1983, 276.)

– írja Jones, Freud legismertebb életrajzírója, híres tanítványa. A pszichoanalízis megalapítója éveken keresztül úgy gondolta, hogy a lelki megbetegedések gyermekkorban elszenvedett szexuális vissza-

élések következményei, amelyek a gyerek közvetlen környezetének lelkiismeretét terhelik. Mi több, életének ebben a korszakában Freud ezt a gyanút táplálta magában apjával kapcsolatban is:

„Öccsének és több húgának néhány hisztériás tünetéből (nota bene, önmagán nem figyel meg ilyeneket) arra a következtetésre jutott, hogy még saját apját is ilyesféle cselekménnyel kell gyanúsítani.” (Jones 1983, 276.)

– olvashatjuk Jones könyvében.

Freud azonban soha nem publikálta fenti hipotézisét, amely „csábítás-elmélet” néven vonult be a pszichoanalízis történetébe, és 1897-re kialakította új és immáron végleges elgondolását, és e szerint a csábítás nem játszódik le ténylegesen, a „külső valóságban”, a gyerek csupán fantáziál arról, hogy a felnőtt elcsábítja. A csábítási elmélet sorsa azonban ezzel még korántsem jutott nyugvópontra. Ferenczi Sándor a húszas években sikertelen kísérletet tett arra, hogy az elméletet felélessze, és bevezesse a pszichoanalitikus terápiába⁴. Több mint fél évszázad múltán pedig ténylegesen bekövetkezett a csábítási elmélet reinkarnációja: A nyolcvanas évektől kezdődően Amerikában, elsősorban a mind befolyásosabbá váló feminista mozgalom hatására, egyre több nő számolt be pszichoterápiában és terápián kívül gyerekkorában elszenvedett szexuális bántalmazásról az apa vagy más közeli hozzátartozó részéről. A megváltozott társadalmi közeg jelentősen hozzájárult Jeffrey M. Masson 1984-ben megjelent könyve, a *The Assault On Truth (Támadás az igazság ellen)* sikeréhez, amelyben a szerző azzal vádolja Freudot, hogy tudományon kívüli megfontolásból, a botrányos következményektől félve adta fel csábítási elméletét, és helyezte át a pszichoanalízis fókuszát a tárgyi valóságból a lelki valóság birodalmába.⁵ Mason nyomán mások is kísérletet tettek rá (Fredrickson 1992; Blume 1990), hogy a csábítási elméletet rehabilitálják, a pszichoterapeuták közül pedig egyre többen kezdtek el gyermekkori szexuális visszaélések emlékei után kutatni.

Míg Masonék és az „emlékezetterapeuták” szerint Freud fikciójá enyhítette a vérfertőző csábítás botrányos igazságát, új életre kelt az a vélemény is, amely szerint a pszichoanalízis elméletei teljes mértékig megalapozatlanok, meseszerűek. (Crews 1986; Esterson 1993; Powell és Boer 1994; Wilcocks 1994.) Freud eme engesztelhetetlen kritikusainak táborából újabban kiemelkedik Frederick Crews, a berkeley-i egyetem irodalomprofesszora. Crews, aki a hatvanas években angol irodalom-szemináriumain még pszichoanalitikus módszerekkel elemzett irodalmi alkotásokat, az elmúlt tíz esztendőben megpróbálta ízekre szedni mindazt, amit Freud, a pszichoanalízis és általában az elfojtás „mítoszána” tekint. Crewst legfőképpen azok a jogi és terápiás visszaélések foglalkoztatják, amelyek abból erednek, hogy (1) számos terapeuta visszaállította a csábítási elmélet prepszichoanalitikus ismeretelméleti státusát; (2) a feminista ideológiai túlzásoknak engedve vagy más okokból, hivatásos terapeuták és amatőr lélekgyógyászok tömegei próbálnak gyakorlatilag minden pszichés zavart feltételezett kora gyermekkori szexuális traumákra visszavezetni.⁶ Richard Rorty (1993, 204.) némi joggal állapítja meg Freud-tanulmányában:

„Az emberek a papokat egy kicsit mindig különösnek és félelmetesnek tartották, a német idealistákat és az angolszász pozitivistákat viszont pusztán különösnek. Ezzel szemben a pszichoanalitikusokat annyira komolyan veszik, hogy utánozzák is őket (működvelő analízis, pszichoanalitikus halandzsza).”

A vulgarizált pszichoanalízis és a feminizmus találkozása az elmúlt évtizedben bizarr virágokat hozott. Amerikában évente nők ezrei számolnak be gyerekkorukban elszenvedett bántalmazásokról, melyek emlékét évtizedeken keresztül hurcolták magukban anélkül, hogy tudatában lettek volna, a bíróságok pedig újabban tucatjával tárgyalják a szülők ellen ezen az alapon indított pereket.

Az elmúlt öt évben az USA államainak mintegy a fele hozott olyan törvényeket, amelyek lehetővé teszik, hogy az áldozatok, három-hat évvel az elfojtott emlékek felszínre kerülése után tegyenek feljelentést állítólagos bántalmazók ellen.⁷ Mi több, már meg is születtek az első olyan bírósági ítéletek, amelyek pusztán az (állítólagos) áldozat terápia közben „visszanyert” emlékei alapján ítélték börtönbüntetésre szülőket. A feministák egy militáns része azt hirdeti, hogy minden bajunk oka egy gyerekkorban elszenvedett trauma.⁸ 1988-ban jelent meg először, és azóta több mint 700 ezer példányban kelt el Ellen Bass és Laura Davis könyve, a *The Courage to Heal* (A gyógyítás bátorsága), a „visszanyert emlékezet mozgalom” bibliája. A laikus szerzők – egyikük, állítása szerint, maga is gyerekkori szexuális trauma elszenvedője – gyakorlatilag minden lelki problémára ugyanazt a gyógy-módot ajánlják: keressük meg a gyermekkori szexuális traumát, bajaink okozóját!⁹

Perek azonban nem csupán a szülőket, hanem az incesztuózus emlékeket kutató pszichoterapeutákat is fenyegetik. Volt páciensek sikeresen indítottak pert az őket kezelő terapeuták és kórházak ellen azon az alapon, hogy *hamis* gyermekkori emlékek létezéséről győzték meg őket, és emiatt megromlott a viszonyuk a szülőkkel.

Társadalmi mozgalmak szerveződnek aszerint, hogyan ítélik meg az elfojtott és visszanyert emlékekkel kapcsolatos hipotéziseket. A gyermekeik által állítólag igazságtalanul vádolt szülőkből 1992-ben Philadelphiában megalakult *False Memory Syndrome Foundation* (Hamis Emlékezet Tünetcsoport Alapítvány)-hoz 1994 decemberéig több mint hétezer olyan beadvány érkezett, amelynek írója arról panaszkodik, hogy pszichoterápia során az orvos hamis emlékek valóságos voltáról győzte meg őt, aminek következtében évekre megromlott viszonya a szüleivel. Az alapítvány vezetőségében ott találjuk az amerikai pszichológusok és pszichiáterek színe-javát, többek között Martin Gardnert, Ernest Hilgardot, David Holmest, Philip Holzmant, Ulric Neissert, Thomas Sebeokot, Donald Spence-t. (Crews 1995, 45.)

Mint a fentiekből látható, a csábítási elmélet ismeretelméleti státusa napjainkban újra reflektorfénybe került. Az Amerikai Pszichiátriai Szövetség 1995-ben külön bizottságot is felállított a kérdés vizsgálatára.

A csábítási elmélet Mason és a feministák által szorgalmazott feltámasztása és az elfojtás elméletének Crews által propagált teljes elvetése egymással ellentétes módon bár, de egyaránt attól a finom kétértelműség től fosztják meg a pszichoanalízist, amely nélkül Freud módszere nem működik. Névértéken, szó szerint veszik Freud téziseit, az empirikus tudományok nyelvjátékát akarják rákényszeríteni a pszichoanalízisre. Masonék és az „emlékeztet terapeuták” azt mondják: „így történt”, Crews és hívei pedig: „jó, akkor nézzük meg, tényleg így történt-e”. (És úgy látszik, vagy *nem* így történt, vagy pedig a pszichoanalízis tételei elég kétértelműen vannak megfogalmazva ahhoz, hogy sok esetben ne lehessen eldönteni, tényleg „így történt-e”!)

A pszichoanalízis azonban százéves története során soha nem így működött, hanem virtuózan élt a valóság „sokarcúságával”, vagyis azzal a lehetőséggel, hogy életünk eseményeit hiteinknek, meggyőződéseinknek, elméleteinknek és hiedelmeinknek megfelelően sokféle módon értelmezhetjük, többféle megvilágításba állíthatjuk, és többféle módon szervezhetjük egy értelmes, jelentéssel rendelkező narratívummá. Előző könyvemben azt írtam, hogy a pszichoanalízis a rá irányuló empirikus kutatások következtében hasonló helyzetbe került most, mint amilyenben a katolikus egyház lehetett a múlt században, amikor a természettudományos felfedezésekkel, elsősorban a darwini evolúciós elmélettel találta szemben magát:

„Attól tartok, ha minden olyan narratív struktúrát 'kidobnánk' a pszichoanalízisből, amely empirikus értelemben véve hamisnak bizonyult, a terapeutáknak egyszerűen nem maradna mivel dolgozniuk. Ebből a szempontból a pszichoanalízis és a kísérleti lélektan viszonya a teológia és a természettudományok kapcsolatának törté-

netére emlékeztet. Az Egyháznak figyelembe kellett vennie a természettudományos felfedezéseket, s egy bizonyos szempontból ez kétségtelenül visszavonulást jelentett számára, ez azonban még nem eredményezte azt, hogy a teológia empirikus tudománnyá változott volna át – ezzel ugyanis megszűnt volna létezni. Ugyanígy valószínűnek tartom, hogy az empirikus kutatási eredmények előbb vagy utóbb a pszichoanalitikus teoretikusokat is rákényszerítik arra, hogy téziseik jelentős hányadának empirikus státusát feladják, anélkül azonban, hogy ezzel egyben narratív igazság-érvenységükről is le kéne mondaniuk, és a pszichoanalízis ezzel empirikus tudománnyá változna át. Megintcsak a vallás példájára utalva, bár a fentebb említett visszavonulás az Egyház számára bizonyos szempontból legitimitás-vesztéssel járt együtt, a vallás mint olyan ezzel még nem vált illegitim emberi tevékenységgé.” (Szummer 1993a, 169.)

A fentiek alapján ehhez hozzátehetjük, hogy a pszichoanalízist az empirikus validitási igény feladására most már nem csupán a kísérleti pszichológia adatai – az elfojtás létezését például máig nem sikerült kísérletileg alátámasztani (Erdelyi 1988) –, hanem a fentebb említett jogi procedúrák is rákényszerítik.

Amennyiben azonban a pszichoanalitikusok átértékelnék elméleteik ismeretelméleti státusát, és feladnák empirikus igazságigényüket – ez az igény ugyanis tudományos értelemben, úgy látszik, megalapozatlan –, újabb probléma lépne fel, nevezetesen az, amit a történetfilozófus Hyden White „radikális relativizmusnak” hív, én pedig a továbbiakban a fikcionalizmus pozíciójának nevezek majd. Arról az ismeretelméleti pozícióról van szó, amely elmosza, vagy akár teljesen el is tünteti a különbséget a fikció és a valóság között, feloldja a műfaji határokat a pszichoanalízis és a szépirodalom, a történetírás és a fikció, az antropológiai írás és a műalkotás, egyszóval a tudomány és a művészet között. A történetírással és az etnográfival kapcsolatban a következő fejezetben fogom bemutatni a problémát. Úgy vélem ugyanakkor, hogy a fikcionalizmus pozíciója valószínűleg a pszichoanalízisben érvényesíthető a legkönnyebben. Ennek a kérdésnek szenteli Louis Sass (1994) a *The Epic of Disbelief* (A hitetlenség eposza) című munkáját.

Sass (1994, 107.) Jean Baudrillard-nak (1995 [1989]) a posztmodern fikcionalizmusról szóló koncepcióját felhasználva a pszichoanalízis ismeretelméleti önmeghatározásainak osztályozásakor négy fázist különít el. Az első fázisban a pszichoanalitikus úgy gondolja, hogy sikerült a látszatok mögé hatolni, elérte a „felszíni” jelenségek mögött lévő magyarázószintet; a második fázisban a pszichoanalitikus teoretikus úgy látja, hogy a pszichoanalitikus elbeszélés eltorzítja a valóságot, kerekesebbnek, koherensebbnek ábrázolja a páciens élettörténetét, mint amilyen az valójában. Sass Donald Spence (1982b) ismert könyvét, *Narrative Truth and Historical Truth: Meaning and Interpretation in Psychoanalysis* (Narratív és történeti igazság: jelentés és értelmezés a pszichoanalízisben) sorolja ebbe a kategóriába. A következő szakasszal a pszichoanalízis belép a posztmodern fikcionalizmus fázisába: az analitikus ekkor úgy érzi – ám a pácienssel ezt még nem közli –, hogy a narratívum „csupán *eljátssza*, hogy egy mélyebben fekvő valóságot tükröző látszat, valójában elleplezi e valóság teljes hiányát.” (Sass 1994, 107.) Végül, az utolsó szakaszban a fikcionalizmus leleplezése is megtörténik: ekkor az „Értelmezések fiktív természete nyilvánvalóvá válik, feladják valóságigényüket, és általánosan elismertté válik, hogy bárhová nézünk is az életben, nem találunk mást, csak fikciót.” (Uo.)

Sass felettébb zavarbaejtőnek tartaná a képzelet és a valóság közötti különbség teljes elmosását, vagy ahogyan ő nevezi, az emberi létezés „homogenizálását”. Két gyakorlati érvet hoz fel ellene, egy társadalmi és egy klinikai: egyrészt, a mai embert sokkal inkább fenyegeti a relativizmus veszélye, az, hogy „beleszédül” a horizontok szüntelen változtatásába, mint az, hogy túlságosan mereven lekövekel egy világnézet mellett; másrészt, vannak olyan lelki betegségek, amelyek esetében a valóság relativizálása nem vezethet eredményre. A skizoid és a nárcisztikus betegeknek például, mondja Sass (1994),

„aligha tesz jót, ha szüntelenül a perspektívák gazdag választékára hívjuk fel a figyelmüket, vagy arra az – egyéb-ként valóban minden emberben meglévő – képességre, amellyel képesek vagyunk ezeket a perspektívákat változtatni. Ez ugyanis csak növeli izolációs érzésüket és ebből fakadó kielégületlenségüket, ami elsődleges indítékuk volt arra, hogy orvoshoz forduljanak.” (104. v.)

A posztmodern pszichoanalízis hirdetői, mint például Roy Schafer (1980) vagy a Schafernél kevésbé ismert, de annál radikálisabb Richard Geha vagy Serge Videman (1979) a posztmodern játékos-ironikus, lebegő viszonyulás a valósághoz. Derrida Borges egyik híres, 1944-ben megjelent novelláján, a *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius*-on szemlélteti a posztmodern fikcionalizmust. A novella arról szól, hogy az európai szellemi élet legragyogóbb koponyái valamikor az újkor kezdetén kitalálnak egy fantasztikus világot, majd pedig a fikció nemzedékek során át olyan tökéletessé válik, hogy elkezd behatolni az igazi világba. A végeredmény:

„Az Ember Legnagyobb Művének kézikönyvi kiadásai, antológiái, összefoglalásai, hű fordításai, jogosított utánnyomásai és kalózkidásai elárasztották és szüntelenül elárasztják a földet. A valóság pedig szinte nyomban engedni kezdett, nem is egy ponton. Igazában mást se akart, csak engedni.” (Borges 1986, 70.)

Borges írását Derrida úgy értékeli, hogy az „egy igazság és eredet nélküli (...), az aktív értelmezés számára felkínálkozó (...) világ örömteli igenlése”. (id. Sass 1994, 109.) Tény, hogy ez az érdekes és nagyszerűen megírt novella a posztmodern fikcionalizmus találó metaforáját szolgáltatja. A Derrida által emlegetett eufóriának, „egy igazság és eredet nélküli (...) világ örömteli igenlésének” azonban nyomát sem találmi Borges novellájában. Eltekintve attól, hogy Borges gnoszticizmusra emlékeztető világképétől meglehetősen távol áll bármilyen, akár még általa is teremtett világ „örömteli igenlése”, a novellát valami különös szorongás hangulata járja át. A narrátor, a magára kényszerített hűvös távolságtartással, mintha ez ellen a szorongásteli hangulat ellen védekezne. Egyetlen közvetlen találkozását egy Tlönből származó tárggyal így írja le: „Ez a kézzel fogható, parányi, rendkívül súlyos tárgy furcsa érzéssel, viszolygással és félelemmel töltött el.” (69.) Nos, valami ehhez hasonló viszolygást érez az ember a posztmodern fikcionalizmussal szemben, amely abból ered, hogy a létezés ilyesfajta egyneművé tétele a legalapvetőbb orientációs eszközünkől foszt meg minket.

A „megvallott fikcionalizmussal” nem csupán az a baj, hogy egyneművé teszi a fikció és a valóság terét. A derridai íráskonceptió a posztmodern szerző feladatává teszi, hogy írás közben szüntelenül reflektáljon az alkotó folyamatra. Az olvasó emiatt nem ritkán úgy érzi magát, mint akit szüntelenül visszarángatnak a fikció teréből a valóságba; ez pedig meggátolja a „hitetlenség felfüggesztését”, amiről Coleridge beszél, és amit elengedhetetlennek tart az irodalmi fikció érvényesüléséhez. Ráadásul az olvasó feszengeni kezd, mivel a posztmodern író, filozófus vagy pszichoanalitikus sokszor olyan hatást kelt, mint a nárcisztikus, szerepelni vágyó gyerek: nézzétek, milyen okos vagyok, én nem csupán egy történetet mondok, filozófiát írok vagy pszichoanalitikus interpretációt adok, hanem még arra is képes vagyok, hogy megkettőződve, az alkotó tevékenységet mintegy zsinórpadrásról kísérve szüntelenül reflektáljak rá, zárójelbe tegyem érvényességét, annak a fölényes hangoztatásával persze, hogy nincsenek is más létezők, csupán zárójelbe foglaltak, minden történet más történetekre és nem a valóságra, minden értelmezés más értelmezésekre utal.

Sass (1994) nem a fenti érvek miatt, hanem szűkebb szakmai megfontolásokból, a terápiás hatékonyságra hivatkozva veti el a posztmodern pszichoanalízis fikcionalizmusát. Mint mondja ugyanis, aligha várhatjuk el, hogy az analizált vállálja mindazt a kellemetlenséget, amivel az el-

lenállások legyőzése jár együtt, ha nem veszi komolyan azt a valóságot, amelyről a pszichoanalízis beszél neki:

„Egy történeti narratívum esetében, amilyen a pszichoanalízis, a szóban forgó eseményekről feltételezzük, hogy azok az elmondás előtt megtörténtek. Az az elgondolás, miszerint valakit felszólítunk arra, hogy találjon ki történeteket saját életéről, ugyanakkor ne törődjék különösebben annak valóságosságával, valószínűleg nem egyeztethető össze magának a narratív impulzusnak a lényegével (legalábbis azzal a lényeggel, ahogyan az az emberiség eddigi történetében létezett).” (103.)

A fikcionalizmus problémája a pszichoanalízisben így elvezet bennünket a történeti múlt kérdéséhez. Ahogyan Rorty (1993) mondja,

„Ha megismerjük a tudattalan álláspontját a múltról, akkor ezzel új gondolatokat nyerünk ahhoz, hogyan írjuk le (és változtassuk meg) magunkat a jövőben. A pszichoanalízis mint annak módszere, hogy ilyen javaslatokat kapjunk, csak abban különbözik a történelem, a regények, a morálfilozófiai értekezések olvasásától, hogy fájdalmasabb, hogy partner szükséges hozzá, és valószínűbb, hogy gyökeres változást idéz elő bennünk.” (191.)

A „történeti narratívum” és a „megtörtént események” Sass által adottnak tekintett fogalmak a történetfilozófusok számára korántsem adottak vagy egyértelműek.

Jegyzetek

1 Popper ebben a könyvében beszél először a pszichoanalízisről, majd – ezúttal önéletrajzi kontextusban – egy 1957-es gyűjteményes kötetben megjelent írásában, amelynek a *Philosophy of Science: A Personal Report* címet adta. E tanulmány 1963-ban jelenik meg ismét, *Conjectures and Refutations (Feltevések és cáfolatok)* című könyve bevezetéseként. Popper itt elmondja, hogy az 1919-es forradalom utáni időkben a bécsi értelmiséget négy elmélet tartotta lázban: Einstein relativitás-elmélete, Marx történelemelmélete, Freud szexualitás-elmélete és Alfred Adler individuálszichológiája. Adler Popper személyesen is ismerte. Mint mondja, Adler egy olyan élményben részesítette, amely „mély benyomást gyakorolt rá”:

„1919-ben elmeséltem neki egyszer egy esetet, amely számomra nem látszott éppen adleri esetnek, ő azonban minden nehézség nélkül képes volt azt a kisebbrendűségi érzésről szóló elméletének megfelelően interpretálni, jóllehet még csak nem is látta a gyereket. Némiképp zavartan megkérdeztem tőle, hogy lehet ilyen biztos a dolgában. 'Mert már ezer ilyen esetet láttam,' – vágta rá Adler; mire én nem tudtam megállni, hogy megjegyezzem: 'Ezzel az új esettel pedig, gondolom, már ezeregy ilyen esetet látott.'” (Popper 1993, 83–84.)

Popper élete végéig az antitudomány paradigmatis eseteiként tekintett a pszichoanalízisre, noha „metafizikaként” elismerte értékét. Nem lehet elképzelni olyan viselkedést, amelyet a pszichoanalízis ne tudna megmagyarázni, állítja Popper (1963, 36.). A tények a pszichoanalízis állításait így csak igazolhatják, de soha nem cáfolhatják. Popper szerint „gyakorlatilag lehetetlen olyan emberi viselkedést találni, amelyről ne állíthatnánk, hogy ezeknek az elméleteknek [a pszichoanalízisnek, valamint a marxizmusnak] a megerősítése lenne (...) A lényeg teljesen világos. Sem Freud, sem Adler nem zár ki semmiféle emberi cselekvést, történjék az bármiféle külső körülmények közepette. Az, hogy egy ember feláldozza életét azért, hogy kimentsen egy fuldokló gyereket (...), vagy pedig vízbe fojtja ugyanezt a gyereket (...), nem jósolható meg, és nem is zárható ki Freud elmélete szerint.” (Popper 1974, 985.)

2 A frankfurti iskola a század egyik jelentős filozófiai iskolája, amelynek elméleti építkezésében központi szerephez jutott a pszichoanalízis. Míg a húszas-harmincas években fellépő „első generáció” képviselőinek (Max Horkheimer, Theodor Adorno, Erich Fromm és Herbert Marcuse) munkáiban Freud tudománya mint a marxista társadalomelméletet megújító gondolatrendszer jut jelentős szerephez, a hatvanas években jelentkező második generáció, az úgynevezett *kritikai hermeneutika* képviselői számára a pszichoanalízis elsősorban tudományelméleti szerepet játszik: úgy találják, hogy a pszichoanalízis *paradigmatikus* értékű a társadalomtudományok szempontjából, mert a hermeneutikai mód-

szert az empirikus megfigyelések útján szerzett, szisztematikusan általánosított tudáson alapuló oksági magyarázatokkal képes egyesíteni. A kritikai hermeneutika vizsgálódásait, elődjéhez hasonlóan, a felvilágosodás útján megteremtendő emancipált társadalom lehetősége inspirálja, tájékozódási területe azonban a frankfurtiak első nemzedékénél szélesebb, mind a társadalomtudományi vonatkozásokat, mind pedig a pszichológiai forrásokat tekintve. Az előbbieket esetében az angolszász társadalomtudományok – többek között G. H. Mead és Talcott Parsons eredményeivel –, míg az utóbbiaknál a kognitív (ezen belül is a Jean Piaget-t követő) fejlődéslélektan és a Freud utáni pszichoanalízis – elsősorban az én-pszichológia – eredményeivel bővül forrásainak köre.

Adolf Grünbaum nézetei a nyolcvanas években bizonyos népszerűsége tettek szert a pszichoanalízis azon teoretikusainak körében, akik Freud tételeit az analitikus helyzeten kívülről származó adatokra támaszkodva szeretnék volna igazolni. Az ugyanis, hogy Popperrel *látszólag* szembe helyezkedve Grünbaum nem vitatja el már eleve a pszichoanalízis tételeitől az empirikus cáfolhatóság, a *falszifikáció* lehetőségét, az empirista szemléletű kutatók számára azt jelenti, hogy „mentőövet dob” tudományuknak.

Grünbaum azonban valójában meglehetősen kevés új dolgot mond Popperhez képest. Könyvének (Grünbaum 1984) tézise, hogy a klinikai megfigyelések ismeretelméleti szempontból nem tiszta helyzetek, mert amikről azt állítják az analitikusok, hogy objektív megfigyelések, azok valójában az analitikus által értelmezett jelenségek. Ezért empirikus igazolást csupán a klinikumon kívüli adatok szolgáltathatnak a pszichoanalízis számára. Popper tartalmilag ugyanezt mondja két évtizeddel korábban, a *Conjectures and Refutations (Feltevések és cáfolatok)*-ban:

„Személy szerint úgy gondolom, hogy a pszichoanalitikusok sok, valóban jelentős dolgot fogalmaztak meg, és egy szép napon ezek megtalálják majd helyüket egy olyan pszichológiai tudományban, amely tesztelhető. Ez azonban nem jelenti azt, hogy azok a 'klinikai megfigyelések', amelyekről az analitikusok naív módon úgy gondolják, hogy elméleteik megerősítései, jobban alátámasztanak elméletüket, mint azok a mindennapi bizonyítékok, amelyekre az asztrológusok bukhatnak rá saját gyakorlatukban.” (Popper 1993, 87.)

Popper a klinikai adatok „ismeretelméleti szennyezettségének” grünbaumi tézisének is pontosan kifejezi: „A 'klinikai megfigyelések', akárcsak más megfigyelések, elméletek keretébe helyezett megfigyelések, vagyis értelmezések (...) és már pusztán ezért is hajlamosak arra, hogy támogatásuk az elméletet, amelynek megfelelően értelmezték őket. Valódi alátámasztást azonban csak tesztként végrehajtott megfigyelések szolgáltathatnak (kísérletek az elmélet megdöntésére); emiatt a cáfolat kritériumait már előre le kell fektetni: meg kell egyezni abban, hogy milyen megfigyelési eredmények jelentik majd – amennyiben ténylegesen felbukkannak – az elmélet cáfolatát. De milyen fajta klinikai bizonyítékokat lennének hajlandók elfogadni az analitikusok a pszichoanalízisnek magának, nem pedig csupán valamilyen konkrét klinikai diagnózisnak a cáfolataként? És vitakoztak-e, vagy jutottak-e konszenzusra valaha is ezen a téren az analitikusok? Vagy éppen ellenkezőleg: nincs-e egész családja az olyan analitikus fogalmaknak, mint amilyen például az 'ambivalencia' fogalma (ezzel nem akarom azt állítani, hogy nincsen olyan dolog, hogy 'ambivalencia'), amely megnehezíti, ha nem teszi egyenesen lehetetlenné, hogy az ilyen kritériumokkal kapcsolatban konszenzus jöjjön létre? Ezenkívül milyen előrehaladás történt annak vizsgálata terén, hogy milyen mértékben befolyásolják az analizált egyén 'klinikai válaszait' az analitikus (tudatos és tudattalan) elvárásai és elméletei?” (Popper 1993, 88. o. 3. lábjegyzet.)

Az a tény, hogy Ferenczi Freud legkedvesebb tanítványának pozíciójából a pszichoanalitikus mozgalom periferiájára került, nem utolsósorban a csábítási elmélet feltámasztására irányuló kísérletének következménye volt.

Más irányú, de ugyancsak *tudatos* hamisítással vádolja Freudot egy másik ismert szerző, Frank J. Sulloway. Sulloway (1987 [1979]) *Freud, a lélek biológusa (Túl a pszichoanalitikus legendán)* című könyvében értékes forráskutatással először kimutatja, hogy Freud a múlt századi biológiából merítette számos fontos elgondolását; ezt követően azonban azzal a meghökkenítő hipotézissel áll elő, hogy a pszichoanalízis ennek köszönhetően – jóllehet, Freud és a pszichoanalitikus mozgalom igyekezett „eltüntetni” az erre utaló nyomokat – „rejtett biológia”, és továbbfejlesztése is a biológia egyik határterülete, a társadalmi jelenségek magyarázatára törekvő alkalmazásától, a *szociobiológiától* várható. Előző könyvemben (Szummer 1993a, 54–60.) Sulloway koncepciójának részletes kritikáját nyújtom.

A pszichoanalízis megalapozatlanságát, fiktív természetét hirdető vádak az elmúlt években újra felerősödtek. Ennek egyik oka az, hogy a Freudra vonatkozó történeti források jelentős része csak mostanában vált hozzáférhetővé. Freud hatalmas méretű levelezését egészen a nyolcvanas évekig csak a pszichoanalízis és annak alapítója iránt teljes mértékben elköteleződött híveknek mutatták meg. A New York-i Freud-archívumban, ahol ezeket az anyagokat Freud lányának, Anna Freudnak a halála óta őrzik, a tárolt anyag egy nem jelentéktelen részén ugyanakkor még ma is ilyen cédulák olvashatók: kiadható 2020-ban, 2050-ben, 2057-ben és 2113-ban.

Crews az elmúlt évek folyamán elsősorban a *New York Review of Books* hasábjain fejtette ki nézeteit (1993. 11. 18.; 1994. 11. 17.; 1994. 12. 01.), óriási felzúdulást váltva ki mind a pszichoanalitikus *establishment*, mind pedig a feministák részéről. A szerkesztőséget elárasztották a felháborodott levelek, amelyeket Crews viszontválaszával együtt közöltek a lap egymást követő számai. (1994. 12. 22.; 1995. 01. 12.; 1995. 02. 16.; 1995. 03. 02.; 1994. 03. 23.; 1995. 04. 20.) Crews (1993) már semmiképpen nem vádolható pozitív elfogultsággal Freuddal vagy akár a Freud utáni pszichoanalízissel szemben. Nem csupán azt állítja, hogy Freudnak semmilyen bizonyítéka vagy tárgyi alapja nem volt sem a csábítási elmélet,

sem pedig az azt felváltó gyermekkori szexuális fantáziák elméletének felállítására, hanem kijelenti, hogy (1) Freud valószínűleg enyhébb elmebetegségben szenvedett, úgynevezett *borderline* eset volt, (2) a pszichoanalitikus elmélet alapjait élete rövid ideig tartó kokainista időszakában találta ki, delíriumos állapotban, (3) diagnózisait tudatosan meghamisította, újra és újra átfirta az éppen aktuális „propagandaigényeknek és vitahelyzeteknek megfelelően”, (4) a pszichoanalízis „bizarr állításait” máig sem sikerült kísérleti módszerekkel igazolni, sem a freudi, sem pedig a Freud utáni pszichoanalízist, (5) a pszichoanalízis mint terápia nem hatékonyabb a többi terápiánál, viszont jóval drágább (Amerikában egy 50 perces analitikus óra 125 dollár körül, míg Magyarországon pedig 1000–1500 forintba kerül.)

A Crews-vitákkal kapcsolatban vö. Erős 1995; Lakner 1994; Szummer 1994.

Lies of the Mind. (*A lélek hazugságai*), Time, 1994. november 29.

Az elmúlt években számos olyan könyv jelent meg, amely a csábítási elméletet és annak terápiás alkalmazását támadja, például Yapko 1995; Wassil-Grimm 1995; Kelley and Kelley 1994; Goldstein and Farmer 1992; 1993.

Az állítólagos traumáról szóló beszámolók árulkodó módon megszorozódnak egy-egy, a témába vágó bestseller megjelenése után. Az 1973-ban napvilágot látott *Sybil* egy megsokszorozódott személyiségű nő történetét írta le. Noha a könyv megjelenéséig mindössze pár száz ilyen esetet regisztráltak az egész világon, azóta több ezret csupán Amerikában. Magyarul is olvashatók Daniel Keyes regényei (*Az ötödik Sally, Szép álmokat, Billy!* stb.), amelyekben a cselekmény váza a *Sybil*-éhez hasonló: a főszereplőt szexuálisan bántalmazták gyerekkorában, a kiszolgáltatott helyzet ellen pedig úgy védekezik, hogy több, egymástól független személyiséggé esik szét.

A szexuális trauma még hátborzongatóbb, ha sátnista rituálék keretében szenved el őket az áldozat. 1980-ban jelent meg a *Michelle Remembers (Michelle emlékezik)* című bestseller. A könyv sátnista rituáléinak főszereplői többnyire olyan köztisztviselőknél álló személyek, mint a helyi polgármester vagy a rendőrfőnök. (A magyar moziban néhány éve játszották a hasonló témájú *Rosemary bébi* című filmet.) A könyv megjelenése óta valósággal burjánzanak az ilyen beszámolók. Egy 1990-ben végzett, egész Amerikára kiterjedő vizsgálat szerint a pszichiáterek harmadának számolt be legalább egy páciens arról, hogy sátnista rituálék szenvedő részese volt. A rendőrség ugyanakkor egyetlen ilyen esetről sem tud. A Hamis Emlékezet Tünetcsoport Alapítványhoz eddig beérkezett hétezer beadvány 16 százaléka pedig olyan pszichoterápiás próbálkozásokról számol be, amelyekben a pszichoterapeuta sátnista rituálék elfojtott emlékeit „idézgeti fel” a pácienssel. (Lies of the Mind [*A lélek hazugságai*] Time, 1994. november 29-i szám; Crews 1994.)

Irodalom

A hivatkozásokban szereplő második évszám az első megjelenés évére utal.

Rövidítések:

S. E. = *Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, Hogarth Press, London 1953–1966.

G. W. = *Gesammelte Werke von Sigmund Freud*, Fischer Verlag, Frankfurt am Main.

Apel, Karl-Otto (1967): *Analytic Philosophy of Language and the Geisteswissenschaften*, Dordrecht: D. Riedel.

Apel, Karl-Otto (1972): Communication and the Foundations of the Humanities, *Acta Sociologica* 15, 7–26.

Bass, Ellen and Davis, Laura (1988): *The Courage to Heal: A Guide for Women Survivors of Child Sexual Abuse*, HarprePerennial.

Baudrillard, Jean (1995): *Simulacra and Simulation*, Michigan, Michigan University Press.

Blume, Sue E. (1990): Secret Survivors: *Uncovering Incest and Its Aftereffects in Women*, Wiley.

Borges, Jorge Luis (1986): *A titkos csoda*, Budapest, Európa.

Breuer, Josef és Freud, Sigmund (1895): *Studien über Hysterie*, Leipzig und Vienna, Franz Deuticke.

Crews, Frederic (1986): *Sceptical Engagements*, Oxford University Press.

Crews, Frederic (1993): The Unknown Freud, *New York Review of Books*, Vol. XL, No. 20, 49–58.

Crews, Frederic (1994): Victims of Repressed Memory, I. rész, *New York Review of Books*, Vol. XLI, No. 20.

Crews, Frederic (1994): Victims of Repressed Memory, II. rész, *New York Review of Books*, Vol. XLI, No. 21, 49–58.

Crews, Frederic (1995): Replies to His Critics on Repressed Memory, *New York Review of Books*, Vol. XLII, No. 1, 44–48.

Danto, Arthur (1965): *Analytical Philosophy of History*, Cambridge, Cambridge University Press.

Erdelyi, M. H. (1988): Issues in the Study of Unconscious and Defense Processes, in: Horowitz, Mardi J. (ed.) (1988): *Psychodynamics and Cognition*, Chicago, University of Chicago Press.

Erős Ferenc (1994): A császár meztelen? – Adalékok a neopuritanizmus Freud-kritikájához, *Lettre International*, 1994/12.

Esterson, Allen (1993): *Seductive Mirage*, Open Court.

Farrell, Brian, A. (1961a): Can Psychoanalysis Be Refuted? *Inquiry* 1, 16–36.

Farrell, Brian, A. (1961b): On the Character of Psychodynamic Discourse, *British Journal of Medical Psychology* (34) 7, 7–13.

Farrell, Brian, A. (1962): The Criteria of Psychoanalytic Interpretation, *Proceedings of the Aristotelian Society*, 1962, Suppl. Vol. 36, 77–100.

Farrell, Brian, A. (1981): *The Standing of Psychoanalysis*, Oxford, Oxford University Press.

Fredrickson, Renee (1992): *Repressed Memories: A Journey to Recovery from Sexual Abuse*, Fireside/Parkside.

Goldstein, Eleanor and Farmer, Kevin (1992): *Confabulations*, SIRS Books.

Goldstein, Eleanor and Farmer, Kevin (1993): *True Stories and False Memories*, SIRS Books.

Grünbaum, Adolf (1984): *The Foundations of Psychoanalysis: A Philosophical Critique*, California, University California Press.

Grünbaum, Adolf (1988): Are Hidden Motives in Psychoanalysis Reasons But not Causes of Human Conduct?, in: Messer, S. B., Sass, L. A. and Woolfolk R. L. (eds.): *Hermeneutics and Psychological Theory: Interpretive Perspectives on Personality, Psychotherapy and Psychopathology*, New Brunswick and London, Rutgers University Press.

Grünbaum, Adolf (1993): *Validation in the Clinical Theory of Psychoanalysis: A Study in the Philosophy of Psychoanalysis*, International University Press.

Habermas, Jürgen (1971 [1968]): *Knowledge and Human Interest*, Boston, Beacon Press [első megjelenés: Habermas, Jürgen (1968): *Erkenntnis und Interesse*, Frankfurt, Suhrkamp].

Habermas, Jürgen (1975): Moral Development and Ego Identity, *Telos* 24, 41–55.

Habermas, Jürgen (1976): Moral Development and Ego Identity: A Clarification, *Telos* 27, 176–182.

Hempel, C. G. and Oppenheim, P. (1953): Theory of Scientific Explanation, in: Feigl, H. and Brodbeck, M. (eds.): *Readings in the Philosophy of Science*, New York [első megjelenés: *Philosophy of Science* 15 (1948)].

Jones, E. (1983): *Sigmund Freud élete és munkássága*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Kelley, Charles R. and Kelley, Eric C. (1994): *Now I Remember: Recovered Memories of Sexual Abuse*, K/R Publications.

Lakner Judit (1994): Repedések Freud szexuálisváráinak falán, *BUKSZ*, 6, 2, 240–243.

Lorenzer, Alfred (1970a): *Spracherstörung und -Rekonstruktion*, Frankfurt am M., Suhrkamp.

Lorenzer, Alfred (1970b): *Kritik des Psychoanalytischen Symbolbegriffs*, Frankfurt am M., Suhrkamp.

Lorenzer, Alfred (1973): *Über den Gegenstand der Psychoanalyse*, Frankfurt am M., Suhrkamp.

Love, Patricia (1990): *The Emotional Incest Syndrome: What To Do When a Parent's Love Rules Your Life*, Bantam.

Masson, Moussaieffe (1984): *Assault on Truth*, New York, Farrar, Straus and Giroux.

Nagel, Ernst (1959): Methodological Issues in Psychoanalysis, in: Hook, Sidney (ed.): *Psychoanalysis, Scientific Method and Philosophy*, New York, New York University Press.

Popper, Karl (1963): *Conjectures and Refutations*, New York, Basic Books.

Popper, Karl (1957): Philosophy of Science, in: C. Mace (ed.): *British Philosophy in the Mid-Century*, London, Allen and Unwin, 155–191.

Popper, Karl (1974): Replies to My Critics, in: Schilpp, P. A. (ed.): *The Philosophy of Karl Popper*, Book 2, LaSalle, Ill.: Open Court.

Popper, Karl (1977): *The Open Society and its Enemies*, London, Routledge and Kegan Paul.

Popper, Karl (1993): Következtetések és cáfolatok (részlet) in: Szummer és Erős (szerk.), 1993, 81–90.

Powell, Russel A. and Boer, Douglas P. (1994): Did Freud Mislead Patients to Confabulate Memories of Abuse?, *Psychological Reports*, Vol. 74, pp. 1283–1298.

Ricoeur, Paul (1970): *Freud and Philosophy: An Essay on Interpretation*, New Haven and London, Yale University Press.

Ricoeur, Paul (1981): The Question of Proof in Freud's Psychoanalytical Writings in: Thompson, J. B. (ed.): *Hermeneutics and the Human Sciences*, Cambridge, Cambridge University Press.

Rorty, Richard (1993): Freud és az erkölcsi reflexió in: Szummer Csaba és Erős Ferenc (szerk.) (1993): *Filozófusok Freudról*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 181–209. [Első magyar megjelenés: *Thalassa* (4) 1, 12–33.] Korábbi megjelenések: Freud and Moral Reflection. *Essays on Heidegger and Others*, New York, Cambridge University Press, Vol. 2, 143–176. [Első megjelenés: Smith, Joseph H. & Kerrigan, William (eds.) (1986): *Pragmatism's Freud: The Moral Disposition of Psychoanalysis*, Baltimore, John Hopkins University Press, 1–27]

Sass, Louis A. (1994): The Epic of Disbelief, *Partisan Review* 1994/Winter, 96–110.

Schafer, Roy (1979): The Appreciative Analytic Attitude and the Construction of Multiple Histories, *Psychoanalysis and Contemporary Thought* 2, 3–24.

Schafer, Roy (1980): Narration in the Psychoanalytic Dialogue, *Critical Inquiry* 7, 29–53.

Schafer, Roy (1981): *Narrative Actions in Psychoanalysis*, Worcester, Mass., Clark University Press.

Schafer, R. (1985): A Response to Meares, *Contemporary Psychoanalysis* 21, 445–448.

Schweder, R. et al. (eds.) (1984): *Culture Theory: Essays on the Social Origins of Mind, Self and Emotion*, Cambridge, England.

Scriven, M. (1959): The Experimental Investigation of Psychoanalysis in: Hook, Sidney (ed.): *Psychoanalysis, Scientific Method and Philosophy*, New York, New York University Press.

Spence, Donald, P. (1982a): Narrative Truth, *Psychoanalytical Quarterly*, 51, 43–69.

Spence, Donald P. (1982b): *Narrative Truth and Historical Truth (Meaning and Interpretation in Psychoanalysis)*, New York, London, W. W. Norton & Company.

Spence, Donald, P. (1987): *The Freudian Metaphor – Toward Paradigm Change in Psychoanalysis*, New York, London, W. W. Norton & Company.

Spence, Donald P. (1988): Tough and Tender-minded Hermeneutics, in: Messer, S. B., Sass, L. A. and Woolfolk R. L. (eds.): *Hermeneutics and Psychological Theory: Interpretive Perspectives on Personality, Psychotherapy and Psychopathology*, New Brunswick and London, Rutgers University Press.

Spence, Donald P. (1990): The Rhetorical Voice of Psychoanalysis, *Journal of the American Psychoanalytic Association* (38) 3, 579–602.

Szulloway, J. (1987): *Freud, a lélek biológusa: túl a pszichoanalitikus legendán*, Budapest, Gondolat Könyvkiadó.

Szummer Csaba (1993a): *Freud nyelvjátéka: A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó.

Szummer Csaba (1993b): Freud, „az alvászó filozófus” in: Szummer Csaba és Erős Ferenc (szerk.) (1993): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 9–25.

Szummer Csaba (1994a): Pszichoanalízis és modern identitás: a freudi antropológia empirista, racionalista és romantikus gyökerei, *Világosság*, 1994/12.

Szummer Csaba (1994c): Mítosz és tudomány a huszadik század pszichoterápiájában, *Valóság*, 1994/5.

Szummer Csaba és Erős Ferenc (szerk.) (1993): *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*, Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 9–25.

Toulmin, S. (1954): The Logical Status of Psychoanalysis, in: M. MacDonald (ed.): *Philosophy an Analysis*, New York, Philosophical Library, 132–139. [Első megjelenés: *Analysis* 9 (1948) No. 2.]

Viderman, Serge (1979): The Analytic Space: Meaning and Problems, *Psychoanalytic Quarterly*, 48, 257–291.

Wassil-Grimm, Claudette (1995): *Diagnosis for Disaster: The Devastating Truth about False Memory Syndrome and Its Impact on Accusers and Families*, Overlook.

White, Hayden (1966): The Burden of History, *Theory and History*, 5, No 2.

Wilcocks, Robert (1994): *Maelzel's Chess Player: Sigmund Freud and the Rhetoric of Deceit*, Rowman and Littlefield.

Yapko, Michael D. (1995): *Suggestions of Abuse: True and False Memories of Childhood Sexual Abuse*.